

OVERWEGINGEN

XII - De orde van Palladio?

De villa's van Palladio tussen afstemming en het architectonische object

OVERWEGINGEN

Essays in het kader van ORITUR

De reeks OVERWEGINGEN vormt een doorlopende verzameling beschouwende essays die voortkomen uit de grondhouding van ORITUR.

Waar de ORITUR-traktaten de filosofische uitgangspunten verkennen, richten de OVERWEGINGEN zich op de ontmoeting met de wereld. Zij onderzoeken maatschappelijke, culturele, architectonische, wetenschappelijke en filosofische ontwikkelingen zonder deze te beoordelen vanuit een vooraf vaststaand systeem. De essays zijn daarom geen aanvullingen op de traktaten en evenmin toepassingen ervan. Zij zijn pogingen om verschijnselen aandachtig te lezen en te verstaan vanuit dezelfde grondhouding waaruit ORITUR is ontstaan.

Ieder essay begint bij een concreet fenomeen: een gebouw, een stad, een persoon, een maatschappelijke ontwikkeling, een wetenschappelijke ontdekking of een culturele verandering. Vanuit dat vertrekpunt wordt gezocht naar de onderliggende vragen die ieder tijdperk kenmerken: welk mensbeeld ligt eraan ten grondslag, welk wereldbeeld wordt zichtbaar en welke houding vraagt het van de mens?

De essays willen niet overtuigen, maar onderzoeken. Zij zoeken niet naar definitieve antwoorden, maar naar een dieper verstaan. Daarom dragen zij de naam OVERWEGINGEN. Een overweging is geen conclusie, maar een uitnodiging tot aandachtig kijken, luisteren en denken.

Zoals een gebouw pas werkelijk betekenis krijgt wanneer het wordt bewoond, zo krijgen ook ideeën hun betekenis in de ontmoeting met de werkelijkheid. Iedere nieuwe ontwikkeling, iedere nieuwe vraag en iedere nieuwe tijd vraagt daarom opnieuw om bezinning.

De OVERWEGINGEN zijn een open reeks. Nieuwe essays kunnen zich aandienen wanneer ontwikkelingen daarom vragen. Niet omdat ORITUR onvolledig zou zijn, maar omdat een levende grondhouding zich steeds opnieuw verhoudt tot een wereld die blijft veranderen.

Misschien is dat ook de diepste betekenis van deze reeks.

Niet de wereld vastleggen.

Maar haar aandachtig tegemoet treden.

Vanuit de overtuiging dat de meest wezenlijke betekenis zich niet laat afdwingen, maar zich kan aandienen waar mens, plaats, tijd en werkelijkheid zich op elkaar afstemmen.

Inhoud

- OVERWEGINGEN – Essays in het kader van ORITUR
- Inleiding

Essay

I - De werkelijkheid waarin de villa ontstaat

II - Verschil en samenhang

III - De reeks

IV - De situatie en de architectuur

V - De klassieke orde

VI - Palladio heeft afgestemd

VII - Van gebouw naar voorstelling

VIII - Van voorstelling naar voorbeeld

IX - De orde wordt beschikbaar

Epiloog - Wanneer afstemming architectuur wordt

Inleiding

Wanneer men de villa's van Andrea Palladio bekijkt, valt onmiddellijk een zekere orde op. De gebouwen zijn helder opgebouwd, ruimten staan in herkenbare verhoudingen tot elkaar, gevels zijn zorgvuldig gecomponeerd en de klassieke orden worden met grote consequentie toegepast. Tegelijkertijd blijken de villa's, wanneer men ze naast elkaar legt, opvallend verschillend. De ene vormt een samenhangend geheel met agrarische bijgebouwen, een andere richt zich sterker op het landschap, een derde heeft een uitgesproken representatief karakter en weer een andere neemt een bestaande structuur in zich op. Er is herkenning zonder herhaling.

Waar komt die orde vandaan?

De vraag lijkt op het eerste gezicht eenvoudig te beantwoorden. Palladio staat immers bekend als een architect van orde, proportie, symmetrie en klassieke vormtaal. Het ligt dan voor de hand zijn gebouwen te begrijpen als uitwerkingen van een architectonisch systeem dat voorafgaand aan het individuele ontwerp aanwezig was.

Maar de villa's zelf geven aanleiding tot een andere lezing. Daarin lijkt de orde niet zozeer vooraf aanwezig als wel te ontstaan uit de wijze waarop verschillende gegevens bij elkaar worden gebracht. De klassieke kennis is aanwezig, maar ook de plaats, de bestaande bebouwing, het landschap, het gebruik, de landbouw, de opdrachtgever en de mogelijkheden van het bouwen. Geen van deze gegevens verklaart afzonderlijk het uiteindelijke gebouw.

Daarom is het interessant Palladio niet allereerst vanuit zijn theorie te benaderen, maar vanuit de werkelijkheid waarin zijn villa's zijn ontstaan. Misschien laat juist die werkelijkheid zien waar de orde vandaan komt.

I - De werkelijkheid waarin de villa ontstaat

Palladio begint niet met een villa. Hij begint met een plaats.

De Veneto waarin hij werkt is geen ongevormd landschap. Het gebied is al eeuwenlang bewoond en bewerkt. Wegen, percelen, boerderijen, erven, waterlopen en agrarische structuren vormen een werkelijkheid waarin de villa terechtkomt. Martin Kubelík heeft laten zien hoe sterk Palladio's villa's verbonden zijn met de bestaande traditie van de Veneto-farm. De villa verschijnt daarin niet als een volledig nieuw gebouwtype dat een leeg landschap binnentreedt, maar als een nieuwe vorm binnen een reeds georganiseerde wereld waarin wonen, werken en grondbezit met elkaar zijn verbonden.

Dat verandert de betekenis van het ontwerp. Palladio krijgt een werkelijkheid aangereikt waarin al van alles aanwezig is. Soms moet een bestaande structuur worden uitgebreid, soms wordt een nieuwe woning toegevoegd aan agrarische gebouwen en soms moet de verhouding tussen wonen en werken opnieuw worden georganiseerd. Het ontwerpen betreft daarmee niet alleen het maken van een gebouw, maar ook het bijeenbrengen van wat al aanwezig is.

Villa Godi laat dit in een vroeg stadium helder zien. Een barchessa was er al voordat Palladio aan zijn ontwerp begon. De nieuwe woning wordt daarmee niet als zelfstandig object aan de situatie toegevoegd, maar wordt onderdeel van een nieuwe samenhang waarin de bestaande en nieuwe elementen een andere verhouding krijgen.

Het gebouw kan achteraf als een afgerond geheel worden bekeken. Het ontstaan ervan begint echter niet als afgerond geheel. Het begint als een opgave binnen een werkelijkheid.

II - Verschil en samenhang

Wanneer de villa's vervolgens naast elkaar worden gelegd, wordt zichtbaar dat Palladio herkenbare architectonische middelen gebruikt zonder telkens hetzelfde gebouw te maken.

Bij Villa Emo worden woning en agrarische bijgebouwen tot een lange lineaire compositie verbonden. De barchesse lopen rechtstreeks vanuit het centrale huis door en eindigen in duiventorens. De richting van het complex sluit aan op de historische verkaveling van het landschap. Woning, landbouw en landschap worden daardoor in één architectonische samenhang gebracht.

Villa Barbaro heeft eveneens een duidelijke verbinding tussen woning en bijgebouwen, maar de omstandigheden zijn anders. De ligging op de helling beïnvloedt de lineaire opzet, terwijl de bijzondere betrokkenheid van Daniele Barbaro bij de klassieke architectuur een uitzonderlijke intellectuele context aan de opdracht toevoegt.

Bij Villa Malcontenta ontbreekt juist de agrarische organisatie die bij veel andere villa's zo bepalend is. Het huis staat als een afzonderlijk blok aan de Brenta. De architectonische middelen zijn herkenbaar, maar de samenhang waarin zij functioneren is anders.

Hetzelfde repertoire leidt dus niet tot hetzelfde resultaat.

Dat is opmerkelijk. Als de orde uitsluitend in de middelen zelf besloten zou liggen, zouden de gebouwen veel sterker naar één model moeten convergeren. Dat gebeurt niet. De middelen blijven herkenbaar, maar hun onderlinge verhouding verandert.

De orde lijkt daardoor niet alleen in de afzonderlijke onderdelen te zitten, maar ook in de manier waarop deze onderdelen telkens opnieuw met elkaar worden verbonden.

III - De reeks

Een afzonderlijke villa kan gemakkelijk als bewijs voor een theorie worden gebruikt. Men ziet symmetrie, proportie, een klassieke orde en een heldere ruimtelijke opbouw en kan daaruit een systeem reconstrueren. De reeks maakt een dergelijke verklaring echter minder vanzelfsprekend.

Er zijn terugkerende ruimten, portieken, trappen, zalen, assen, proporties en gevelcomposities. Maar deze worden niet telkens op dezelfde wijze gecombineerd.

Juist hier is Branko Mitrović's *Learning from Palladio* van betekenis. Hij onderzoekt Palladio's ontwerppraktijk niet uitsluitend vanuit een abstract klassiek systeem, maar vanuit de wijze waarop concrete architectonische elementen en proportionele relaties worden gecombineerd. Palladio observeert, vergelijkt en stelt bij. Ook zijn omgang met de klassieke proporties berust niet eenvoudig op het letterlijk volgen van één voorgeschreven systeem, maar mede op zijn waarneming van bestaande architectuur en op het samenbrengen van verschillende verhoudingen.

Daarmee wordt de reeks van villa's anders leesbaar.

De terugkerende elementen hoeven niet de onderdelen van één vooraf gesloten ontwerpformule te zijn. Zij kunnen ook de middelen zijn waarmee Palladio telkens opnieuw een samenhang tot stand brengt.

De herkenbaarheid van zijn architectuur komt dan niet voort uit herhaling van hetzelfde gebouw, maar uit het steeds opnieuw inzetten van een verwant repertoire binnen een veranderende constellatie.

De continuïteit zit in de middelen.

Het verschil zit in de wijze waarop zij samenkomen.

IV - De situatie en de architectuur

De verschillen tussen de villa's kunnen niet tot één oorzaak worden teruggebracht. De plaats speelt een rol, maar bepaalt het gebouw niet volledig. De opdrachtgever speelt een rol, maar het gebouw is evenmin eenvoudigweg een vertaling van diens wensen. De agrarische functie is belangrijk, maar verklaart niet de gehele architectonische compositie. En de klassieke kennis is onmiskenbaar aanwezig, maar levert evenmin automatisch de uiteindelijke vorm.

Juist daarin wordt de ontwerpsituatie interessant.

De verschillende gegevens staan niet los van elkaar. Zij beïnvloeden elkaar en krijgen binnen het ontwerp een nieuwe verhouding. De architectuur ontstaat daardoor niet vanuit één bepalende oorzaak, maar in een veld waarin meerdere werkelijkheden bijeenkomen.

Dat betekent ook dat de orde niet noodzakelijk vóór het ontwerp hoeft te bestaan om uiteindelijk in het ontwerp zichtbaar te worden.

Een orde kan ontstaan.

Dat is een belangrijk onderscheid. Een vooraf gegeven orde kan worden toegepast; een ontstane orde kan alleen worden begrepen vanuit de relaties waaruit zij is voortgekomen.

Hier krijgt het begrip afstemming zijn betekenis.

Afstemming is dan niet het volgen van een formule en evenmin het stap voor stap uitvoeren van een methode. Het is het op elkaar betrekken van gegevens die ieder voor zich bestaan, maar nog geen geheel vormen.

Het ontwerp brengt ze bijeen.

Wat daaruit voortkomt, is niet simpelweg een optelsom van de afzonderlijke gegevens. Juist de nieuwe verhouding ertussen maakt het mogelijk dat een samenhang ontstaat die tevoren nog niet bestond.

V - De klassieke orde

Toch blijft de klassieke architectuurtaal een belangrijke vraag oproepen.

Palladio beschikt over kennis die niet door iedere afzonderlijke situatie opnieuw hoeft te worden uitgevonden. De klassieke orden, hun proporties en hun regels behoren tot een lange traditie die hij bestudeert, meet en interpreteert.

Daarom is het nodig onderscheid te maken tussen **de orde als architectonisch middel** en **de orde van het gebouw als geheel**.

Een Dorische, Ionische of Korinthische orde heeft eigen regels en verhoudingen. Maar deze bepalen nog niet hoe een villa als geheel moet worden georganiseerd. De klassieke orde levert een architectonisch vocabulaire; zij levert niet de concrete verhouding waarin alle gegevens van een specifieke opgave uiteindelijk bijeenkomen.

Ook Palladio's begrip *convenienza* is hier van belang. In de *Quattro Libri* spreekt hij over de geschiktheid van het huis voor zijn bewoner en over de overeenstemming van de delen met het geheel en met elkaar. Daarmee geeft hij zelf woorden aan een kwaliteit die niet uitsluitend in afzonderlijke vormen ligt, maar in hun onderlinge passendheid.

Het zou te eenvoudig zijn om *convenienza* gelijk te stellen aan het hier gebruikte begrip afstemming. Wel maakt het duidelijk dat Palladio architectonische kwaliteit niet alleen als vormelijke juistheid beschouwde.

De klassieke orde kan dus een middel zijn binnen het ontwerpen zonder de volledige orde van het ontstane gebouw vooraf te bepalen.

Dat onderscheid is beslissend.

VI - Palladio heeft afgestemd

Hier kan de aanvankelijke voorzichtigheid worden losgelaten.

Palladio heeft afgestemd.

Niet omdat wij zijn ontwerpmethode volledig kennen. Die kennen wij niet. Zijn afwegingen zijn niet als een volledig proces voor ons bewaard gebleven. Wat wij hebben zijn de gebouwen, tekeningen, teksten en de verschillen tussen zijn projecten. Daaruit krijgen wij een glimp van de overwegingen en inzichten die aan de gebouwen voorafgingen.

Maar die glimp is betekenisvol.

De villa's laten zien dat Palladio niet eenvoudig een vooraf bestaand architectonisch object op verschillende plaatsen heeft toegepast. Hij beschikte over architectonische kennis, maar bracht die kennis telkens opnieuw in verhouding tot een werkelijkheid die niet steeds dezelfde was.

Daarmee is afstemming geen toevoeging achteraf aan zijn werk. Zij is een wijze waarop het ontstaan van zijn gebouwen kan worden verstaan.

En dit gaat verder dan Palladio.

Ontwerpen is in wezen een proces van afstemming. Een gebouw ontstaat nooit uit één gegeven. Er is wat er al is, wat nodig is, wat mogelijk is, wat wordt verlangd en wat zich pas tijdens het ontwerpen laat ontdekken. De architect brengt deze werkelijkheden in een verhouding waarin iets nieuws kan ontstaan.

Wat bij Palladio bijzonder zichtbaar wordt, is dat de orde van het gebouw juist uit die verhouding kan voortkomen.

De orde hoeft dus niet vooraf te bestaan om uiteindelijk het resultaat te zijn.

VII - Van gebouw naar voorstelling

Tot hier toe gaat het over het ontstaan van de gebouwen.

Dan gebeurt er iets anders.

In 1570 publiceert Palladio zijn *Quattro Libri dell'Architettura*. Daarmee wordt zijn architectuur niet alleen beschreven, maar opnieuw aanwezig gemaakt in tekeningen, plattegronden, doorsneden, gevels, proporties en regels.

Het gebouw zelf verandert daardoor niet. Villa Godi blijft staan waar zij staat. Villa Emo blijft verbonden met haar landschap. Maar hun architectonische aanwezigheid verandert wel.

Zij kunnen nu verschijnen waar zij niet staan.

Dat lijkt op het eerste gezicht slechts een kwestie van documentatie. Het is echter meer. Een gebouw dat in de werkelijkheid deel uitmaakt van een unieke situatie, kan door de tekening als zelfstandige architectonische voorstelling worden beschouwd.

De voorstelling laat de vorm zien zonder dat de volledige werkelijkheid waarin die vorm is ontstaan hoeft te worden meegedragen.

Daarmee wordt iets losgemaakt.

Het gebouw krijgt een bestaan buiten zijn plaats.

En precies daar begint een nieuwe historische mogelijkheid.

VIII - Van voorstelling naar voorbeeld

Wat eenmaal kan worden voorgesteld, kan worden overgedragen.

De *Quattro Libri* maken Palladio's architectuur beschikbaar voor anderen. Een villa kan worden bekeken zonder dat men haar hoeft te bezoeken. Een plattegrond kan worden bestudeerd zonder de oorspronkelijke situatie te kennen. Een verhouding kan worden onderzocht, een gevel kan worden nagevolgd en een ruimtelijke ordening kan als voorbeeld worden meegenomen naar een andere plaats.

Het gebouw wordt daarmee meer dan een herinnering aan een gebouw.

Het wordt architectuurn kennis.

Dat heeft een onverwacht gevolg. Wat bij Palladio het resultaat van een ontwerpproces was, kan nu het uitgangspunt van een nieuw ontwerpproces worden.

De richting keert zich om.

Eerst:

werkelijkheid → afstemming → ontwerp → gebouw

Daarna:

gebouw → voorstelling → kennis → voorbeeld → nieuw ontwerp

Dit is het moment waarop het objectdenken zijn historische basis krijgt.

Niet omdat Palladio zelf uit was op een autonoom architectonisch object.

Juist niet.

Het objectdenken ontstaat **achteraf**, doordat het ontstane gebouw door zijn voorstelling en overdracht beschikbaar wordt als iets dat voorafgaand aan een nieuw ontwerp kan functioneren.

IX - De orde wordt beschikbaar

Daarmee verandert ook de betekenis van de orde.

Wat in het gebouw als samenhang is ontstaan, kan in de voorstelling als herkenbare architectuur worden vastgelegd. Vervolgens kan die architectuur worden bestudeerd en opnieuw worden toegepast.

De orde die eerst **resultaat** was, kan nu **uitgangspunt** worden.

Hier ligt de betekenis van Palladio voor de verdere architectuurgeschiedenis.

Met Inigo Jones begint een vroege fase waarin Palladio's architectuur buiten haar oorspronkelijke werkelijkheid opnieuw wordt ingezet. Wat wordt overgenomen is niet de Veneto als geheel en evenmin de oorspronkelijke ontstaanssituatie van een villa, maar architectuur die als voorbeeld en kennis beschikbaar is geworden.

Ook Jones moet vervolgens afstemmen. Een gebouw ontstaat immers altijd opnieuw binnen een concrete werkelijkheid. Maar die werkelijkheid is nu niet langer het enige gegeven waarmee het ontwerp begint. Er is ook een architectonisch verleden dat als object beschikbaar is.

Daarmee verandert niet het feit dát er wordt afgestemd, maar **waarop** kan worden afgestemd.

De architect kan zich voortaan niet alleen verhouden tot wat er is, maar ook tot wat al als architectuur bestaat.

Van daaruit kan een ontwikkeling ontstaan waarin gebouw, voorbeeld, model, type en regel steeds zelfstandiger ten opzichte van hun oorspronkelijke ontstaanssituatie komen te staan.

Het is niet nodig deze ontwikkeling aan Palladio toe te schrijven als een bewuste bedoeling. Daarvoor ontbreekt iedere grond. Zijn betekenis ligt juist in het scharnierpunt dat zijn werk vormt.

Hij heeft afgestemd.

Maar zijn publicatie maakte het resultaat van die afstemming beschikbaar voor een architectuurgeschiedenis waarin het object steeds nadrukkelijker vóór het nieuwe ontwerp kon komen te staan.

Epiloog - Wanneer afstemming architectuur wordt

Misschien ligt de belangrijkste betekenis van deze overweging uiteindelijk niet in de vraag hoe Palladio zijn villa's heeft gemaakt, maar in de vraag wat er gebeurt wanneer iets eenmaal is ontstaan.

Een bouwwerk ontstaat.

Maar daarmee is nog niet gezegd wat het zal betekenen.

Het kan worden gebruikt, bewoond, gewaardeerd, vergeten, beschreven, afgebeeld, bekritiseerd of herinnerd. Het kan in de tijd een betekenis krijgen die het bij zijn ontstaan nog niet had. Het kan zelfs uitgroeien tot iets dat een plaats krijgt in het collectieve geheugen van een cultuur.

Daarmee wordt een onderscheid zichtbaar dat gemakkelijk verloren raakt.

Ontstaan en betekenis zijn niet hetzelfde.

Afstemming maakt het mogelijk dat iets nieuws ontstaat. Maar uit een geslaagde afstemming volgt niet automatisch architectuur. Een bouwwerk kan goed zijn gemaakt, bruikbaar zijn, zorgvuldig zijn ontworpen en overtuigend zijn als object, zonder dat daarmee zijn betekenis als architectuur gegeven is.

Architectuur ontstaat ook in een andere zin: in de verhouding die zich na het ontstaan tussen het bouwwerk en de wereld ontwikkelt.

Dat is bij Palladio in uitzonderlijke mate gebeurd.

Zijn bouwwerken zijn niet alleen blijven bestaan. Zij zijn gelezen. Zij zijn gepubliceerd. Zij zijn bestudeerd. Zij zijn nagevolgd. Zij zijn opgenomen in een architectuurhistorische traditie. En zij hebben betekenis gekregen mede door de wijze waarop Palladio de klassieke vormtaal wist te gebruiken en daarmee een herkenbare architectuur tot stand bracht.

Hun betekenis is dus niet eenvoudigweg een eigenschap die volledig in het voltooid gebouw besloten lag.

Zij is in de tijd gegroeid.

Dat maakt ook het begrip object anders.

Het object is wat is ontstaan en vervolgens kan worden losgemaakt uit zijn ontstaan. Het kan worden afgebeeld, beschreven, vergeleken en overgedragen. Het kan daardoor een voorbeeld worden voor iets nieuws.

Maar zodra het object als zelfstandig gegeven wordt beschouwd, bestaat het gevaar dat de weg waarlangs het zelf is ontstaan naar de achtergrond verdwijnt.

Dan blijft over wat het **is**, terwijl steeds minder zichtbaar wordt **hoe het is ontstaan**.

Daar ligt het wezenlijke verschil tussen objectdenken en ontstaansdenken.

Objectdenken neemt het reeds ontstane als gegeven.

Ontstaansdenken probeert te verstaan hoe iets ontstaat.

Maar ook hier gaat het niet om een eenvoudige tegenstelling. Het objectdenken kan pas ontstaan omdat er eerst iets is ontstaan. Het object is geen alternatief voor het ontstaan; het is het resultaat ervan dat vervolgens een nieuwe zelfstandigheid krijgt.

Dat is precies wat de geschiedenis van Palladio zichtbaar maakt.

Zijn villa's ontstonden.

Zijn boeken maakten ze beschikbaar.

De architectuurgeschiedenis gaf ze betekenis.

En die betekenis maakte ze tot architectuur.

Daarmee kan de geschiedenis van het architectonische object worden gezien als een geschiedenis van toenemende losmaking: van bouwwerk naar voorstelling, van voorstelling naar voorbeeld, van voorbeeld naar model en uiteindelijk naar iets dat voorafgaand aan het ontwerpen als gegeven kan functioneren.

Maar het ontwerpen zelf blijft afstemming.

Ook vandaag.

Een ontwerp begint niet werkelijk bij een object. Het begint bij een werkelijkheid waarin verschillende zaken aanwezig zijn en waarin nog geen geheel bestaat. De ontwerper moet zich daartoe verhouden. Wat nodig is, wat mogelijk is, wat aanwezig is en wat ontbreekt, wat gebouwd kan worden en wat door mensen kan worden gebruikt en ervaren, moet in een verhouding komen die niet vooraf volledig vastligt.

Elke situatie vraagt daardoor om een andere afstemming.

Er is geen universele volgorde.

Er is geen vaste verhouding.

Er is geen object dat zonder meer het antwoord bevat.

Er kan wel iets ontstaan.

En wanneer dat ontstane vervolgens betekenis krijgt in de wereld waarin het terecht komt, kan het architectuur worden.

Misschien ligt daar uiteindelijk de werkelijke orde van Palladio.

Niet de orde van een systeem dat vóór het ontwerpen bestond, maar de orde die in het ontstaan van een gebouw zichtbaar wordt.

En vervolgens de andere orde die ontstaat wanneer dat gebouw wordt losgemaakt uit zijn ontstaan en als architectuur door de geschiedenis gaat reizen.

De eerste orde is een orde van **ontstaan**.

De tweede een orde van **beschikbaarheid**.

Tussen beide staat het object.

Maar architectuur zelf ligt misschien noch uitsluitend in het ontstaan, noch uitsluitend in het object.

Zij ontstaat waar het bouwwerk betekenis krijgt.

Afstemming maakt ontstaan mogelijk.

Betekenis maakt architectuur mogelijk.

En misschien is dat de reden waarom een bouwwerk nooit rechtstreeks architectuur kan worden genoemd op het moment dat het gereed is.

Palladio's villa's waren toen gebouwd.

Zij zijn later architectuur geworden.

Niet alleen omdat Palladio ze zo had bedoeld, maar omdat zij in de wereld een betekenis kregen die hun oorspronkelijke ontstaan te boven ging.

Daarmee eindigt de overweging niet bij Palladio.

Zij begint daar pas.

Colofon

OVERWEGINGEN

Deel XII

De orde van Palladio?

De villa's van Palladio tussen afstemming en het architectonische object

Samenstelling

Robert Geurten

Eerste uitgave

2026

Deze uitgave maakt deel uit van de essayreeks **OVERWEGINGEN – Essays in het kader van ORITUR.**

De tekst is ontstaan uit een langdurige dialoog tussen Robert Geurten en ChatGPT (OpenAI), waarbij de inhoudelijke visie, samenhang en eindredactie berusten bij Robert Geurten.

© 2026 Robert Geurten

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de auteur, behoudens de uitzonderingen die de wet stelt en het citeren in het kader van recensies, wetenschappelijk onderzoek of andere wettelijk toegestane vormen van bronvermelding.